

Ur *Zenit* Nr 35 (1973)

Martin Nicolaus

Proletariat och medelklass hos Marx: Hegeliansk koreografi och kapitalistisk dialektik

Vi har i *Zenit* i flera olika artiklar diskuterat klasser och klassanalys och fortsätter här med ett bidrag av Martin Nicolaus. Problemet som dryftas gäller medelklassen, eller mellanskikten, och Nicolaus visar att diskussionen om denna klass är fast förankrad i Marx' eget arbete, även om han själv aldrig fick tillfälle att utveckla den. Med medelklassen avser Nicolaus den klass av icke-produktiva arbetare, som är nödvändig för administration, finansiering, försäljning, m. m. under den avancerade kapitalismen. Denna klass producerar själv inget mervärde utan lever av det mervärde som kapitalisterna tillägnar sig.

Som ett led i sin argumentation visar Nicolaus på det faktum att Marx' tidiga arbeten fram till och med *Manifestet* inte innehåller någonting av den ekonomiska teori som Marx sedan utvecklade och att man följaktligen måste ta hänsyn till detta vid bedömningen av förhållandet mellan Marx' tidiga och senare arbeten.

Nicolaus text publicerades ursprungligen i den amerikanska tidskriften *Studies on the Left*.

Hegeliansk koreografi

För att bringa klarhet i den känsliga frågan om Marx' hegelianism är det nödvändigt att skilja mellan tre olika sidor hos dialektiken. För det första den omgivning där den dialektiska rörelsen äger rum, som hos Hegel antingen är den rena logikens tidlösa rike eller den sfär som kallas Historien men som blott är den kortvariga period då en abstrakt Idé utvecklas. För det andra innehållet i de dialektiska kategorierna, som hos Hegel är typiskt abstrakt och tomt på konkret referens. Slutligen den dialektiska rörelsen själv, den oundvikliga process genom vilken motsättningar utvecklas, bekräftas och negeras för att sedan behagfullt försvinna från scenen i en bländande *Aufhebung* — upphävande, bevarande och överskrivande i ett enda drag. I polemiskt syfte har jag kallat rörelsen hos Hegels kategorier för hans koreografi, eftersom det tycks mig att Marx förblev trolldunden av denna dans långt efter det att han lyckats ta ner dialektiken på jorden både till dess form och innehåll. Jag vill hävda att det var Marx' tjusning av denna koreografi som fick honom att förutsäga att det kapitalistiska samhället oundvikligen måste polariseras i två direkt antagonistiska klasser och att industriproletariatet i denna polarisering måste spela rollen av framgångsrik negation.

Sedan en tid tillbaka är det uppenbart att denna förutsägelse har visat sig felaktig och att dess uppfyllelse verkar minst sannolik där man mest kunde vänta sig den nämligen i de industriellt avancerade länderna. I det andra avsnittet av denna artikel skall jag hävda att Marx utvecklade de teoretiska grundvalar på vilka denna förutsägelse kan visas vara felaktig och att dessa grundvalar i vissa fall fick Marx själv att göra förutsägelser som direkt motsäger dem som finns i *Kommunistiska Manifestet*. Min tes är att Marx' stora bidrag till förståelsen av kapitalismen — arbetsvärdeläran, mervärdesteorin, lagen om profitkvotens tendentiella fall — utgör grunden i en teori från vilken det faktum att det kapitalistiska samhället inte polariseras, uppkomsten av en ny medelklass och den avtagande militansen hos industriproletariatet — med andra ord de grundläggande dragen hos det avancerade industrisamhället — kan förutsägas och förklaras och att Marx i själva verket gjorde så själv. När jag diskuterar Marx' klassteori gäller det framför allt teorin om klasserna som

uppstår under den industriella kapitalismen och inte teorin i allmänhet. Med den senare menar jag de satser som kretsar kring uppfattningen att klasskampen är historiens drivkraft, att klasser och klasskonflikter uppkommer genom motsättningar mellan produktivkraft och produktionsförhållande, etc. Tyvärr finns det ingenting i denna allmänna teori som gör det möjligt att dra omedelbara och spontana slutsatser om de specifika förhållanden som råder i ett visst samhälle. I *Den tyska ideologin* var Marx helt klar över nödvändigheten av empiriska undersökningar. Den allmänna teorin säger att "individer som är aktiva i produktionen på ett visst sätt träder i vissa sociala och politiska relationer". Å andra sidan: "Förhållandet mellan produktionen och den sociala och politiska strukturen måste i varje enskilt fall klarläggas genom empirisk undersökning utan mystifikation eller 'spekulation'".¹ Marx själv genomförde emellertid inte någon noggrann empirisk undersökning av den kapitalistiska produktionen förrän flera år efter *Manifestet* och den åtföljande svagheten i hans uppfattning av kapitalismens sociala struktur gjorde det möjligt för den hegelianska koreografin att påverka honom i så stor omfattning.

Även om biografisk information om en idé framväxt bara kan ge provisoriska bevis kan den vara användbar när den leder till skepticism. När skepticismen i sin tur leder till förnyad undersökning av vissa formuleringar kan biografisk information vara mycket användbar för att återgestalta en idé långt efter det att den uppstod. I det aktuella fallet är den springande punkten som borde väcka vår skepticism och få oss att åter studera Marx det biografiska faktum att Marx proklamerade proletariats historiska uppgift innan han hade mer än vaga uppfattningar om kapitalismens politiska ekonomi, innan han hade läst sin tids borgerliga ekonomer och långt före han hade givit sig i kast med de ekonomiska problem som hans senare teori ger lösningen till.

Förkunnelsen att proletariats skulle göra revolutionen kom i den tredje av en serie filosofiska texter där den unge Marx utarbetade en kritisk syn på Hegel och hans efterföljare. I den första av dem, *Kritik av den Hegelska statsrätten* (skriven sommaren 1843 när Marx var tjugofem år) hävdade han fortfarande med hegelianerna att den franska revolutionen hade skapat ett politiskt tillstånd där bristen på likställighet mellan samhällets medborgare saknade materiell relevans eller m a o att rik och fattig var lika i politiskt avseende.² I den andra texten *Till judefrågan* (hösten 1843) ändrar han drastiskt denna uppfattning genom att säga att det kan vara så att skillnader i medborgerlig ställning har ringa betydelse ur politisk synpunkt men att politiken i sig har ringa betydelse och att skillnader i medborgerlig ställning icke desto mindre förblir sådana och att de inte får bortses från.³ Kort därefter i *Kritik av den hegelska rättsfilosofin* (vintern 1843-44) har "skillnaderna" i medborgerlig ställning blivit "motsättningar i det borgerliga samhället", en högst betydande förändring. Den politiska sfärens betydelse och den filosofi som framställer staten som ett himmelrike på jorden förnekas fullständigt; filosofin själv består en filosofisk begravning med förkunnelsen att Handling och inte Ord förändrar samhället och slutligen anmäls på scenen de personer som fått till uppgift att svinga den historiska kvast som skall sopa tyskt tänkande och politik fritt från spindelväv:

Var finns den positiva möjligheten till en tysk frigörelse? Svar: I bildandet av en klass med radikala kedjor, en klass inom det borgerliga samhället som inte är en klass i det borgerliga samhället, ett stånd som är upplösningen av alla ständer, en sfär som har universell karaktär på grund av dess universella lidande ... Denna upplösning av samhället som ett speciellt stånd är proletariats.⁴

Här har den hegelianska ramen raserats och de hegelianska kategorierna har fått ett

¹ *Den tyska ideologin*, i Karl Marx och Fridrich Engels *Werke*, bd. 3 s. 25, (Dietz, Berlin).

² Cf. *Werke*, bd. 1, isht s. 283-4.

³ Cf. *Werke*, bd. 1, isht s. 354-5, 368-9.

⁴ *Werke*, bd. 1, s. 390.

historiskt innehåll men koreografin framträder trots detta. Marx har inte upptäckt mer om proletariatet än att det utvecklas och växer sig större på samma sätt som industrin gör det och redan låter han det dansa den negativa huvudrollen i historiens dialektik. Först efter denna proklamation började Marx läsa de politiska ekonomerna för att finna det borgerliga samhällets anatomi, som han senare uttryckte det.⁵

Redogörelsen för sammanstötningen mellan den hegelianska filosofin och den politiska ekonomin hos Adam Smith, Ricardo och andra finns i de *Ekonomiska-filosofiska manuskripten* från 1844. Inget av hans arbeten avslöjar tydligare de svårigheter som Marx upplevde när han försökte förstå den ytterst pragmatiska blandning av data och teorier som råder i en så prosaisk vetenskap som ekonomin med de intellektuella hjälpmedel som erbjuds av en så klar, ren och till och med elegant disciplin som den hegelianska filosofin. Kampen blev kompromisslös. Å ena sidan skriver Marx att ”mina slutsatser är frukten av en empirisk analys som baserats på en noggrann och kritisk läsning av politisk ekonomi”.⁶ Vidare: ”den politiska ekonomin har bara formulerat lagarna för alienerat arbete”.⁷ Å andra sidan: ”Hegels uppfattning är den moderna politiska ekonomins. Han ser *arbetet* som *väsentet*, människans självförverkligande väsen.⁸ Icke desto mindre har Hegel fel ”eftersom hans uppfattning är formell och abstrakt /och därför/ blir alienationens avskaffande en bekräftelse på alienationen”.⁹ Detta är en strid mellan metoder, mellan sätt att se och förklara världen, en kamp mellan skilda kunskapsteorier. Här kämpar den tyska idealismens dialektiska kraft likt Herkules mot jätten Antaeus, jordens son och det måste framhållas att resultatet är det samma som i den mytologiska kampen: filosofin lyfter sin motståndare från marken, från källan till hans styrka och krossar honom i luften. Marx griper följaktligen den kapitalistiska produktionsprocessen, dess ägandeförhållanden och dess system för byte och cirkulation och lyfter upp hela denna byggnad av empiriska fakta och fantasier i den hegelianska rymden där han pressar samman den pragmatiska jätten till ett enda begrepp: alienerat arbete. Marx syftar högre än Herkules; han inte bara krossar sin motståndare utan tror också att han kan sedan återskapa honom på en högre nivå genom att utveckla innehållet i den innersta kärna som han reducerats till. Han skriver sålunda, som bara en filosofisk idealist kan skriva:

På samma sätt som vi upptäckt begreppet *privat egendom* genom en *analys* av begreppet *alienerat arbete* kan vi med hjälp av dessa två faktorer härleda alla kategorier i den politiska ekonomin och i varje kategori, t ex handel, konkurrens, kapital, pengar kommer vi bara att finna ett speciellt och utvecklat uttryck av dessa grundläggande element.¹⁰

Här har metafysiken vunnit över empirin, inte bara formellt utan även reellt. Marx' klassteori sådan den formats i denna smältdegel utgör ett tvåfaldigt nederlag för ekonomin. För det första ser Marx både uppdelningen av samhället i klasser och arbetsdelningen som likvärdiga sidor av nyckelbegreppet ”alienerat arbete”.¹¹ Bara från ett perspektiv som går utöver ekonomin kan man tillåta sig att bortse från skillnaderna mellan dem. En politisk ekonom måste å andra sidan förstå och förklara att arbetsdelningen inte är samma sak som uppdelningen i klasser om inte hans teori skall råka i total förvirring. Så sent som i *Den*

⁵ *Till kritiken av den politiska ekonomin*, Förord, s. 8 (Arbetarkultur).

⁶ Av för mig okänd anledning innehåller inte *Werke* Manuskripten från 1844. På grund av dess tillförlitlighet och spridning har jag citerat efter Bottomores översättning i Fromm, *Marx's Concept of Man* (Ungar, New York). Citatet finns på sidan 91.

⁷ *Ibid.* s. 106.

⁸ *Ibid.* s. 177.

⁹ *Ibid.* s. 189.

¹⁰ *Ibid.* s. 107.

¹¹ ”Att ta hänsyn till arbetsdelningen och utbytet är av största intresse, eftersom de är det påtagliga, alienerade uttrycket för mänsklig aktivitet och förmåga i form av den aktivitet och den förmåga som är utmärkande för ett släkte.” *Ibid.* s. 161.

tyska ideologin (1846) står Marx fortfarande utanför den politiska ekonomin i detta avseende som det framgår av hans berömda påstående att kommunismen kommer att avskaffa uppdelningen av arbetet så att människa kan vara jägare, fiskare eller kritiker allt efter som det faller henne in.¹² Detta är en lysande filosofisk vision men en mindre poetiskt lagd själ skulle inte ha vågat säga så utan att först fråga var jägaren skall få sitt gevär, fiskaren sitt spö och sin rev och kritikern sina böcker — svaret på dessa frågor tillkommer återigen ekonomen och inte filosofen. Det ligger en viss ironi i det faktum att Marx sätter in arbetsdelningen och uppdelningen i klasser i ett korrekt ekonomiskt perspektiv bara när han noterar att Proudhon begått en liknande filosofisk sammanblandning — för Marx själv, som han senare skrev, var ansvarig för att ha ”smittat” Proudhon med hegelianism.¹³

Det andra och mer förödande resultatet av filosofins seger över ekonomin för Marx' klassteori var hans upptäckt att antagonismen mellan arbete och kapital behändigt kunde ”passas in” i det dialektiska mönstret. Den tidigare proklamationen av proletariatet som universell negation stärktes och utvecklades till den punkt där utvecklingen av den kapitalistiska industrialiseringen föreföll Marx som en trogen utveckling av en motsättning vars väg måste stämma överens med koreografin eftersom den var dialektisk. ”Den privata egendomens relationer” skriver han, och här talar han fortfarande om ”privat egendom” istället för kapitalism, ”borgerligt samhälle” istället för bourgeoisiens samhälle, ”är kapital, arbete och relationen mellan dessa.” Sedan följer det mönster som är grundläggande för hans tankegång: ”De rörelser som elementen måste genomgå är: först — omedelbar och medelbar enhet av de två ... /sedan: / motsättning mellan de två ... motsättning av var och en till sig själv ... /och/ sammanstötning av ömsesidiga motsättningar.”¹⁴ Även om det fylldes ut med en hel del historiskt material förblev detta dialektiska schema grunden för Marx' syn på samhällsklasser och deras konflikter fram till och med *Manifestet* och i stor omfattning för resten av hans liv. Tanken att ”kapital” och ”arbete” inte är de enda avgörande beståndsdelarna i ett fullt utvecklat kapitalistiskt samhälle och uppfattningen att ”de rörelser dessa element måste genomgå” inte behöver vara de rörelser som varje självmedveten dialektisk motsättning måste genomgå utan att de kan bestämmas av en specifik kapitalistisk motsättning som kan vara helt annorlunda — dessa tankar dyker inte upp förrän senare i hans arbete och skall diskuteras i den senare delen av denna artikel. Under tiden verkade emellertid historiens rörelse bekräfta den dialektiska prognosen, vilket gjorde en detaljerad analys av kapitalismens ekonomisk process överflödigt. Det var nämligen ett faktum, som Engels rapporterade i *Arbetarklassens läge i England* att den industriella kapitalismens frammarsch höll på att förstöra den tidigare medelklassen av handlare, småföretagare och hantverkare och att den sociala och ekonomiska klyftan mellan en liten grupp storkapitalister och det växande proletariatet blev större och större.¹⁵ Var det då så fel att projicera den ursprungliga kapitalistiska ackumuleringen på den framtida utvecklingen som sker i detta viktiga avsnitt från *Manifestet*?

Vår epok, bourgeoisiens epok, utmärker sig dock därigenom att den har förenklat klassmotsättningarna. Hela samhället delar sig alltmer i två stora fientliga läger, i två stora, varandra direkt motsatta klasser, bourgeoisie och proletariat.¹⁶

Häriifrån är steget inte långt till ett samhälle där denna ursprungliga polarisering har fortsatt att skärpas för att slutligen nå gränsen för vad människan finner sig i, dvs ett samhälle

¹² *Werke* 3, s. 33. På föregående sida skriver Marx att ”privat egendom och arbetsdelningen är identiska uttryck” för samma sak, dvs uppdelningen i klasser är bara en annan sida av arbetsdelningen och vice versa.

¹³ “Über P.-J. Proudhon“ i *Werke* 16, s. 27. Beträffande Marx' klarläggning av skillnaden mellan arbetsdelningen och uppdelningen i klasser se *Filosofins elände* (1847) i *Werke* 4, s. 122, 144-156.

¹⁴ *Ekonomisk-filosofiska manuskripten från 1844* i Fromm, aa s. 117-118.

¹⁵ *Arbetarklassens läge i England*, *Werke* 2, s. 250-251.

¹⁶ *Kommunistiska Manifestet*, s. 18 (*Arbetarkultur*).

där en synnerligen välmående kapitalistklass står mot ett fullständigt utfattigt proletariat – och man behöver inte vara hegelian för att kunna förutsäga att en revolution kommer att inträffa under sådana omständigheter. Ändå var det en ovanligt hegeliansk överdrift, ett hegelianskt steg, att antaga att motsättningen mellan kapital och arbete skulle fortsätta att skärpas och utvecklas på detta sätt tills de två klasserna stod mot varandra med all den omedelbara antagonismen hos en ren negation som ställs inför en absolut bekräftelse. Att utan vidare analys av kapitalismens ekonomiska process antaga att kapitalismens dialektik måste anpassa sig till idéernas dialektik var ett typiskt hegelianskt procedurfel, som resulterade i en felaktig slutsats. Det kapitalistiska samhällets utveckling har inte inneburit en ständigt skärpt konflikt mellan kapital och arbete. De industriellt mest avancerade kapitalistiska staterna har det mest fogliga ickerevolutionära proletariatet – se USA – och i varje kapitalistiskt samhälle har det uppstått en bred, talför och helt ny medelklass som motsäger den marxistiska teorin och som kväver och håller tillbaka revolutionär handling. Att Marx var fångslad av den hegelianska koreografin har hans efterföljare i de avancerade industrisamhällena dyrt fått betala. Förespråkarna för klasskonflikt har alltför ofta varit oförmögna att förklara klasstrukturen i ett samhälle som deras läsning av Marx fått dem att tro inte skulle existera.

Den kapitalistiska dialektiken

Modellen för den kapitalistiska ekonomin i *Manifestet*.

Marx' bidrag till den politiska ekonomin — arbetsvärdeläran, mervärdeläran, lagen om profittvotens tendentiella fall – härstammar alla från omkring 1857-58, då Marx skrev *Grunddragen*.¹⁷ Ingen av dessa upptäckter förebådas i *Manifestet* (1848) och detta tidiga arbete ger inga tecken på att Marx ännu hade blivit medveten om de *problem* som hans senare bidrag skulle vara *lösningar* på.

Visserligen skriver Marx upprepade gånger i *Manifestet* att kapitalet anställer arbetare för att föröka sig (*vermehrren*),¹⁸ men man letar förgäves efter en teori om hur denna kapitalackumulation går till. Närmast man kommer en förståelse av den kapitalistiska ackumulationen och därmed också en teori om mervärdet är när Marx nämner att kommunismen strävar efter att avskaffa kapitalistens tillägnande av produktionens nettoöverskott (*Reinertrag*).¹⁹ Denna insikt förblir emellertid omedveten och de olika hänvisningarna till kapitalackumulation är så elementära och tillfälliga att ingen systematisk teori om ackumulationen kan konstrueras från dem. De ekonomiska diskussionerna i *Manifestet* lider i allmänhet av en stor svaghet. Här är ett exempel på en anspråksfull förutsägelse som baseras på en räcka diffusa resonemang.

Det väsentliga villkoret för borgarklassens existens och herravälde är anhopningen av rikedom på privata händer, bildandet och ökandet av kapital, kapitalets förutsättning är lönearbetet. *Lönearbetandet vilar uteslutande på konkurrensen arbetarna emellan*. Framsteget i industrin, vars viljelösa och motståndslösa bärare bourgeoisie är, sätter istället för arbetarnas isolering genom konkurrensen deras revolutionära sammanslutningar i föreningar. Med storindustrins utveckling ryckes alltså undan bourgeoisiens fötter, själva den grundval, på vilken den producerar och tillägnar sig produkterna. Den producerar framför allt sin egen dödgrävare. Dess undergång och proletariats seger är lika oundvikliga.

Jag har kursiverat satsen ”Lönearbetet vilar uteslutande på konkurrensen arbetarna emellan” för att understryka vad som slår mig som den svagaste länken i argumenteringen. Påståendet är i bästa fall en halvsanning; det är inte ens hela sanningen om man säger att

¹⁷ Karl Marx *Grunddragen i kritiken av den politiska ekonomin* (Dietz, Berlin, 1953). (Svenskt urval av S-E. Liedman, Tema Teori 5, Zenit/Rabén och Sjögren.)

¹⁸ *Werke* 4, s. 468, 473, 475.

¹⁹ *Ibid.* s. 476.

lönenivån uteslutande beror på konkurrensen. Även om påståendet vore riktigt följer inte slutsatsen att arbetarnas föreningar kommer att begrava bourgeoisien; den enda slutsats man kan dra är att lönearbetet blir dyrare ur kapitalistens synpunkt och det är naturligtvis just vad som har hänt överallt där arbetarnas föreningar (fackföreningar) lyckats stoppa konkurrensen från icke-fackföreningsansluten arbetskraft. Minskningen av konkurrensen har på intet sätt avskaffat lönearbetet eller kapitalismen. Bara om bourgeoisien vore fullständigt ekonomiskt oförmögen att möta lönekrav från arbetarna skulle avskaffandet av konkurrensen mellan arbetarna fått några nödvändigtvis revolutionära följder. Om Marx vid den tidpunkten utarbetat en ekonomisk teori för att förklara att bourgeoisien inte är oförmögen att höja lönerna hade han måst argumentera på annat sätt när det gäller denna förutsägelse. Citatet ovan visar framförallt att Marx' analys av bourgeoisiens produktion då inte hade kommit mycket längre än till insikten att bourgeoisien förvandlar alla mänskliga värden till marknadsvärden och alla mänskliga varelser till varor. Här och på andra ställen i *Manifestet* ser följaktligen Marx *marknaden* som gravitationscentrum i bourgeoisiens samhälle; i detta fall går han så långt som att tro att en förändring av marknaden (här arbetsmarknaden) kommer att åstadkomma en drastisk förändring av hela samhällsstrukturen. Även om denna betoning av marknadens roll inte kan bortses från kom Marx i sina mogna ekonomiska arbeten att betrakta marknaden som en beroende variabel och han såg då kapitalackumuleringen och produktionen som den verkliga axel kring vilken alla andra fenomen i det borgerliga samhället roterar.²⁰

I den mån som *Manifestet* överhuvudtaget innehåller någon teori om kapitalistisk ackumulering och produktion, vilket kan diskuteras, kretsar den kring begreppet utsugning. ”Lönearbetet”, skriver Marx, ”skapar kapital, dvs den typ av egendom som utsuger lönearbetet och som inte kan förökas annat än genom att skapa ny tillgång på lönearbete för ny utsugning.”²¹ Men här blir allting dunkelt för vad betyder utsugning? Det bör noteras att sedan Marx utvecklat teorin om mervärdet ger han i *Kapitalet* termen en exakt och kvantifierbar betydelse, men här är det mer en fysisk och moralisk term som betecknar lidande, degradering, förstöring, avhumanisering, etc. Den närmaste ekonomiska termen för detta bruk av ”utsugning” skulle vara destruktiv konsumtion, dvs kapital ackumuleras genom att använda och förstöra varan arbetskraft. Ju mer kapitalisten berövar arbetaren hans vara, arbetskraften, desto rikare blir kapitalisten; ju fetare kapitalisten blir desto magrare blir arbetaren. Slutligen kommer arbetaren att bli absolut utarmad och samtidigt äger kapitalisterna all rikedom. Kapitalisterna äger allting men har ingen att sälja till, arbetarna äger ingenting men har en värld att vinna. Med *Manifestets* termer börjar en klassisk överproduktionskris (”... för mycket civilisation, för mycket livsmedel, för mycket industri och för mycket handel”)²² eller snarare en serie sådana kriser som kulminerar i den stora slutliga krisen då revolutionen kommer. Så är i stora drag *Manifestets* modell för den kapitalistiska ackumuleringen och detta verkar också var den modell som många marxister fortfarande håller fast vid.

Släktskapet mellan denna modell och den hegelianska koreografin borde vara uppenbar. Om det verkligen är så som kapitalismen fungerar följer att kapitalismen måste göra alla delar av befolkningen till industriarbetskraft vilket innebär att alla mellanskikt måste och kommer att försvinna (vilket är just vad *Manifestet* säger); på så sätt skapas ett samhälle som är polariserat mellan en rik kapitalist-klass och ett fullständigt utarmat industriproletariat som står mot varandra med den oförfalskade antagonismen hos en rent logisk mot-sättning. Då är timmen slagen.

²⁰ Se text Marx' kritik av försöket att ”förklara” den kapitalistiska ekonomin genom hänvisning till den skiljningen om tillgång och efterfrågan, dvs marknadslagarna, i *Kapitalet* III, *Werke* 25, s. 191 och annorstädes.

²¹ *Werke* 4, s. 475.

²² *Ibid.* s. 468.

Låt oss emellertid antaga att av en eller annan anledning är den sammanlagda rikedom i samhället inte en fast konstant; tänk om det fanns ett tillskott, X, som uppstod för att öka den totala rikedom utan att minska välståndet för vare sig arbete eller kapital? Existensen av detta extra tillskott, detta mervärde, rycker undan marken för den destruktiva konsumtionens järnhårda lag. Fullständig rikedom på en sida skulle då inte nödvändigtvis innebära absolut utarmning på den andra sidan, vilket i sin tur innebär att den kapitalistiska ackumuleringen inte nödvändigtvis innebär fullständig social polarisering. Detta skulle vara sant i synnerhet om man upptäckte att detta X inte var någon godtycklig *deus ex machina* som man släppt in i systemet utifrån utan ett regelbundet och grundläggande drag hos den kapitalistiska produktionen.

Upptäckten av mervärdet

Om jag har rätt när jag hävdar att bärkraften hos Hegels sociala koreografi beror på giltigheten hos den enkla mervärdesfria modell för destruktiv konsumtion som vi skisserat ovan kan vi fixera Marx' likvidation av den hegelianska koreografin med stor noggrannhet i tid och rum. Den dansens trollkraft bröts i princip i *Grunddragen* från 1857-58. Efter en lång kritik av den ekonomiska teori som behandlar den kapitalistiska produktionen som om den vore produktion i allmänhet, som om dess speciella egenskaper inte vore värda att undersökas tar Marx upp det centrala problemet i teorin om kapitalismen och börjar lösa det. Hur kommer det sig, frågar han, att i slutet av produktionsprocessen har kapitalisten en vara som är värd mer än de beståndsdelar som ingår i den? Han betalar kostnaden för maskiner, råmaterial och arbetskraft och ändå är produkten värd mer än alla tre tillsammans. Vad är källan till det mervärde som kapitalisten tillägnar sig? Problemet är olösligt, skriver Marx, så länge som "arbetare" betraktas som vilken vara som helst (som uttryckligen var fallet i *Manifestet*).²³ Om arbetet vore en sådan vara så skulle den kapitalistiska produktionen vara: kostnader för maskiner+kostnaden för råmaterial + kostnaden för arbete = produktens pris. Var är kapitalistens profit? Om vi undviker frågan genom att säga att kapitalisten fixerar en godtycklig profitprocent som han helt enkelt lägger till produktens pris och sätter det så högt som marknaden kan bära verkar det som om det är varans köpare som är källan till kapitalistens profit. Vad kapitalisten vinner förlorar köparen och det är omöjligt att förstå hur ett aggregerat överskott skulle kunna uppstå genom sådana transaktioner. Marx förkastade den merkantilistiska teorin som sade att en nation kunde bara bli rik genom att lura en annan i handel. Man övervinner denna teori och löser problemet med mervärdet när man inser att arbetaren inte säljer "arbete" utan arbetskraft till kapitalisten. Fastän dess pris varierar med tillgång och efterfrågan har denna vara den exceptionella egenskapen att den kan producera mera värde än vad som behövs för att reproducera den.²⁴ Alla varor som behövs för att hålla en arbetare vid liv, dvs mat, kläder, husrum etc har ett värde som kan representeras med n . När han arbetar i en fabrik producerar arbetaren för kapitalisten ett kvantum varor vars värde är lika med värdet på de varor han behöver för sin konsumtion; detta tar n timmar och n är vad Marx kallar nödvändig arbetstid, dvs den tid som är nödvändig för att producera tillräckligt med värde för att arbetaren skulle kunna leva och arbeta. Sedan han väl fått mat och kläder kan emellertid arbetaren fortsätta att arbeta mer än n timmar och detta är just vad kapitalisten tvingar honom till. Om vid en given nivå av samhällelig produktivitet det i genomsnitt tar sex timmar att producera vad arbetaren behöver för sin existens, dvs om $n=6$, är varje

²³ "Priset på en vara, följaktligen också för arbetet, är emellertid lika med dess produktionskostnader." Ibid. s. 469. Utgivarna av *Werke* anmärker i vederbörlig ordning att Marx skulle ha skrivit "arbetskraft" i stället för "arbete" i senare arbeten; detta är en avgörande skillnad som kan sägas bära upp hela uppdelningen i marxistisk och icke-marxistisk ekonomi - och kanske på samma gång skillnaden mellan den "unge" och den "mogne" Marx. Ibid. not 298, s. 649 och not 198, s. 636.

²⁴ Denna definition upprepas ofta, speciellt i Lön, pris och profit, *Werke* 16, s. 121-132, i *Kapitalet* och annorstädes.

timme han arbetar utöver de sex vad Marx kallar merarbete och produkten av detta arbete är merproduktion, som när den säljs ger mervärde, som kapitalisten till en del stoppar i sin egen ficka som vinst.

Det specifika hos den kapitalistiska produktionen är alltså kapitalistklassens tillägnande av mervärde. För att öka mervärdet måste kapitalismen öka arbetarens merarbete och Marx skiljer mellan två metoder att göra detta. Under industrialiseringens första stadier var den första metoden att utsträcka arbetsdagen utöver den nödvändiga arbetstiden till tolv, fjorton, sexton och fler timmar per dag, nästan till gränsen för mänsklig förmåga. Denna form av mervärdeskapande kallar Marx produktionen av ”absolut mervärde”.²⁵ Så småningom blir arbetarklassen emellertid utsliten, arbetaren dör i förtid, den arbetsföra delen av befolkningen minskar genom sjukdomar, etc och lönerna måste stiga. Då, skriver Marx, finner kapitalistklassen att det ligger i dess eget intresse att i lag begränsa arbetsdagens längd till vad som ur mänsklig synpunkt är ”normalt”. När man nått detta stadium, som man enligt Marx gör när kapitalismen har tagit över alla delar av produktionen och blivit det allt dominerande produktions sättet övergår kapitalistklassen till att pressa fram vad Marx kallar relativt mervärde, dvs utvinnandet av mer merarbete på ett visst begränsat antal timmar.²⁶ Medan produktionen av absolut mervärde är möjlig med tidigare perioders maskinella utrustning kan det relativa mervärdet endast ökas genom att hela produktionen revolutioneras, vilket framförallt innebär att man i stor omfattning sätter in moderna maskiner. Maskinerna ökar arbetarens produktivitet så att han producerar det värde som är nödvändigt för hans uppehälle på kortare tid, dvs n , den nödvändiga arbetstiden, reduceras i relation till merarbetstiden. På så sätt kan kapitalisten tillägna sig en större och större mängd mervärde utan att nödvändigtvis därvid driva arbetaren i graven, men han kan naturligtvis göra både och. För Marx var produktionen av relativt mervärde genom användande av allt mer effektiva maskiner som resulterar i ständigt ökande produktivitet en av de grundläggande historiska tendenserna i kapitalismen.

Här måste vi kort diskutera vad Marx kallade lösningen på det mysterium som plågat hela den politiska ekonomin efter Adam Smith, nämligen lagen om ”profitkvotens tendentiella fall”.²⁷ Denna lag säger helt enkelt att allt eftersom kapitalistklassen som helhet investerar mer och mer i maskiner och proportionellt sett mindre i löner kommer profitkvoten att visa en tendens att sjunka. Att Marx antog att fri konkurrens rådde, vilket inte längre är fallet idag innebär emellertid inte att användbarheten hos denna lag går förlorad. Vad Baran och Sweezy i *Monopolkapitalet* har kallat ”överskottets tendens att öka” står inte bara i överensstämmelse med Marx' lag utan är i själva verket bara en annan sida av den.²⁸ Marx var helt entydig och upprepade flera gånger att profitkvotens tendentiella fall inte bara kan utan måste leda till en motsvarande ökning av den samlade profitvolymen och att ett fall i profitkvoten måste tendera att öka både kvot och överskottsvolym.²⁹ (Överskottet beräknas bara på basis av den nödvändiga arbetstiden i förhållande till merarbetstiden, men vinsten beräknas också på basis av investeringar i maskiner, vilket förklarar den skenbart

²⁵ *Kapitalet* I, s. 444 (Cavefors).

²⁶ *Ibid.* s. 446.

²⁷ *Kapitalet* III, *Werke* 25, s. 223.

²⁸ Paul Baran och Paul Sweezy, *Monopolkapitalet* (Tema Teori 2, Zenit/Rabén & Sjögren). Författarna till detta monumentala arbete betraktar ”lagen om det växande överskottet” som en ersättning för Marx' lag om profitkvotens tendentiella fall utan att diskutera det faktum att den förra inte alls är någon ersättning för den senare utan bara en annan sida av den.

²⁹ Detta uttrycks redan i *Grunddragen*, s. 649 (Dietz, Berlin): ”Sålunda står profitkvoten i ett omvänt förhållande till tillväxten av det relativa mervärdet ...” Tydligare framgår detta i *Kapitalet* III: ”Allteftersom produktions- och ackumulationsprocessen fortskrider måste det ske en ökning av den mängd merarbete som tillägnas och följaktligen av den absoluta profitvolym som kapitalistklassen tillägnar sig.” *Werke* 25, s. 229; även s. 228, 230, och annorstädes i samma kapitel.

motsägelsefulla rörelsen hos vinst och överskott.) Under den kapitalistiska utvecklingen, hävdade alltså Marx, tenderar kapitalistklassen att realisera en lägre profitkvot på sina investeringar men profitvolymen liksom överskottets kvot och volym tenderar att växa oändligt mycket snabbare. En fabriksägare på 1700-talet som anställer tusen arbetare med enkla verktyg kan göra en vinst på femtio procent med en profitvolym på några få tusen kronor medan ett modernt företag med lika många anställda och miljoninvesteringar i maskiner kanske bara tjänar fem procent men dess profit kan räknas i miljoner.

Denna tendens har viktiga konsekvenser för förhållandet mellan kapitalistklass och arbetarklass. En av dem är att den avancerade kapitalismens utveckling gör det möjligt för kapitalistklassen att möta arbetarnas krav på högre löner med en smidighet utan motstycke. Tidigare epokers småkapitalist kunde ibland bokstavligen inte höja lönerna utan att göra konkurs. För det stora företaget med dess enorma reserver är en vägran att höja lönerna mindre en fråga om dess existens än en politisk fråga. Vad som inträffar är som Marx förutsåg att arbetarnas underkastelse under kapitalistklassen kläs i

... som Eden säger, ”behagliga och fria former” .... En stor del av det ständigt växande mervärdet, som arbetarna själva frambringar, och som förvandlas till kapital strömmar tillbaka till dem som betalningsmedel, vilket medför att deras behov ständigt ökar. De blir bättre försedda med konsumtionsvaror, kläder, möbler osv, och de får möjlighet att spara ihop små reservfonder av pengar.³⁰

Eftersom ett stort kapital kan expandera snabbare än ett mindre och gör så fast med lägre profitkvot kan löneförhöjningar av detta slag vid denna nivå av kapitalistisk utveckling tryggt tillmötesgås för det hindrar på intet sätt kapitalackumulationen eller kapitalets koncentration hos klassen av storkapitalister.³¹ På ett annat ställe skriver Marx att vad som är viktigt för kapitalismen är inte den absoluta lönenivån utan klassernas inkomster i relation till varandra.³² Sedan kapitalet en gång ackumulerat en viss överskottsvolym blir med andra ord den absoluta utarmningen av arbetarna en möjlighet som man kan bortse från, eftersom den inte längre är ett nödvändigt villkor för den kapitalistiska ackumulationen. Själva utsugningen blir ett relativt begrepp; i *Kapitalet* innebär utsugningsgraden förhållandet mellan nödvändigt arbete och merarbete. Utsugningsgraden kan alltså stiga i oändlighet trots att arbetarklassen samtidigt lever drägligare än någonsin. Det ökade överskottet gör att kapitalistklassen kan ändra sitt tyranni till välvillig despotism.

De värsta offren för den kapitalistiska ackumulationen i dess avancerade stadium är inte de arbetande utan de arbetslösa, ”den industriella reservarmén”. När produktiviteten ökar kan efterfrågan på produktiv arbetskraft i en viss industri eller i alla industrier tillfälligtvis minska och kan i ett längre perspektiv komma att stadigt minska.

På så sätt skapas en ständig ström av undersysselsatta, arbetslösa, för tidigt utslagna och okvalificerade.³³ När okvalificerad arbetskraft är det normala i samhället, som Marx antog i *Kapitalet*, tjänar denna reservarmé till att pressa ner de anställdas löner, men han kunde ha tillagt att vid en viss produktivitetsnivå kan bara kvalificerad arbetskraft användas (t ex när dikesgrävare ersätts med grävskopor) så att de okvalificerade arbetslösa inte längre kommer att konkurrera med arbetarklassen och när en generation av arbetslösa föder en annan uppstår en permanent ”klass” av socialfall. Samtidigt tillåter den stora överskotts-

³⁰ *Kapitalet* I, s. 545 (Cavefors).

³¹ *Ibid.* 546.

³² Karl Marx *Teorier om mervärdet*, utgiven av Karl Kautsky (Dietz, Stuttgart, 1919), bd. II, del 1, s. 141. En ny utgåva av detta viktiga arbete ges ut av utgivarna av *Werke*; jag hade emellertid bara tillgång till band 1 av den nya utgåvan och har föredragit att citera från Kautskys utgåva som verkar vara mer spridd. Detta arbete som består av tre band i fyra volymer förekommer i *Werke* som band fyra av *Kapitalet*. Det skrevs av Marx 1861-1862 och föregår alltså de andra banden av *Kapitalet*.

³³ *Kapitalet* I, s. 568 (Cavefors), även *Kapitalet* III, *Werke* 25, s. 232.

volymen att ett växande antal av dessa människor hålls vid liv, om än under miserabla förhållanden. I kapitalismens avancerade stadium framstår "utsugningen" av arbetarklassen som välstånd i jämförelse med fattigdomen hos detta arbetslösa trasproletariat.

Innebörden av Marx' teori om mervärdet raserar alltså det förhållande mellan kapital och arbete som *Manifestet* siat om. I händerna på en intelligent kapitalistklass som kämpar för sin existens erbjuder detta ökande överskott en stötdämpare mot mera öppna former av klasskonflikt och förhindrar en absolut social polarisering enligt de linjer som den hegelianska koreografin föreskrivit. Den specifikt kapitalistiska dialektiken lyder inte den store filosofens lagar.

Mervärdeklassens uppkomst

Överskottets uppkomst förändrade inte bara förhållandet mellan kapitalistklass och arbetarklass utan skapade också en helt ny klass mellan dessa. Även om termen "mervärdeklass" som beteckning på detta skikt såvitt jag vet inte förekommer hos Marx var han klart medveten om detta fenomen.

Kapitalismens utmärkande drag, säger Marx, är tillägnandet av merarbete. Det innebär att arbetet är produktivt för kapitalisten endast i den mån som det ger merarbete eller, som Marx koncist uttrycker det, "arbetet är produktivt endast i den mån som det producerar sin egen motsats".³⁴ När arbetet blir mer och mer produktivt producerar det mer och mer av sin egen motsats. Denna tendens ger upphov till vad som kallas "lagen om mervärdeklassen" i dess mest generella form: när färre människor tvingas producera mer tvingas fler människor att producera mindre. Som Marx uttryckte det:

Om produktiviteten ökar till den punkt där bara en tredjedel av befolkningen tar direkt del i den materiella produktionen i stället för två tredjedelar som tidigare, frambringa en tredjedel livsuppehållet för alla medan tidigare två tredjedelar behövdes för detta ändamål. Tidigare var en tredjedel nettoreveny (till skillnad från arbetarnas inkomst) men nu är nettorevenyn två tredjedelar. Om vi bortser från klassmotsättningen skulle hela nationen nu bara behöva en tredjedel av sin tid för direkt produktion medan den tidigare hade behövt två tredjedelar för samma sak. Med rättvis fördelning skulle var och en nu ha två tredjedelar av sin tid för icke-produktivt arbete och till fritid, men i den kapitalistiska produktionen verkar och är allting motsägelsefullt.³⁵

Motsägelsen ligger i det faktum att fördelningen av tillgänglig arbetstid inte kan göras rättvis så länge det kapitalistiska systemet bygger på tillägnande av merarbete, dvs så länge det är ett kapitalistiskt produktionsätt. Om var och en bara arbetade så länge som behövs för att reproducera sina livsförnödenheter skulle det inte finnas något mervärde för kapitalisterna att tillägna sig. Vad händer under kapitalismen med den stora massa av människor som är "friställda" från direkt, produktivt arbete på produktivt utvecklingen. Eller, vilket är samma sak, vad händer med det mervärde som alstras i den avancerade kapitalistiska produktionen.

Marx delade mervärdet i ett antal kategorier av vilka vi bara behöver skilja mellan de två största kapital och reveny. Kapitalet är den del av mervärdet som kapitalisten återinvesterar i fortsatt produktion. Reveny innefattar allting som kapitalisten betalar ut till sig själv och andra, utdelningar, ränta, jordränta, skatter och, viktigast av allt, betalning för tjänster åt hans företag som utförs av andra än produktiva arbetare. Ett stort antal människor som inte producerar varor för vinstgivande försäljning är nödvändiga för det kapitalistiska företaget och konsumerar en del av dess reveny, t ex kamrerer, kontorister, sekreterare, advokater, formgivare, ingenjörer, försäljare etc — kort sagt alla de som själva inte kontrollerar kapital (som bankirer gör) och som fyller en funktion genom att finansiera,

³⁴ *Grunddragen*, s. 212.

³⁵ *Teorier I*, s. 189; se även 199.

distribuera, utbyta, förbättra och bibehålla de varor som proletariatet producerat och som kapitalistklassen tillägnat sig.³⁶ Ur lagen om det ökande överskottet följer att bortsett från tider av exceptionellt intensiv kapitalinvestering måste också volymen av tillgänglig reventy öka, dvs den del av mervärdet som kan utbetalas för användning av ickeproduktivt arbete måste öka.

Av två anledningar inte bara kan utan måste överskottet användas till icke-produktivt arbete.

När produktiviteten ökar ökar också antalet icke-produktiva arbetare som behövs för att betjäna och hålla igång det kapitalistiska etablissemang. Antalet traditionellt icke-produktiva arbetare ökar, t ex kontorister och kamrerer. Viktigare är emellertid att helt nya former av icke-produktivt arbete uppstår bland vilka kreditväsen, försäkringsbolag och reklambyråer är de mest påtagliga exemplen, men tillväxten av de vetenskapliga och teknologiska institutionerna liksom den allmänna expansionen av skolväsendet i allmänhet hör också hit. Marx pekade själv på de ökade kraven på icke-produktiva tjänster.³⁷

Den andra orsaken till att de icke-produktiva arbetarna ökar ligger i att ökningen av mervärdeprodukten kräver ett ökande antal människor som kan konsumera den. Mervärdeproduktion kräver mervärdekonsumtion. Det kapitalistiska systemet grundar sig på att man kan utvinna mer varor ur den arbetande klassen än vad denna klass tillåts konsumera; systemet skulle falla samman om det inte också fanns en klass som konsumerar mera än vad den producerar. En del utdrag från Marx om detta problem presenteras nedan.

Dessa två konsekvenser av Marx' teori om mervärdet bildar tillsammans vad jag har kallat 'lagen om mervärdeklassen', dvs lagen om den tendentiella uppkomsten av en ny medelklass.

Att Marx formulerade en sådan lag kommer kanske som en överraskning för många marxister, men om min gissning är riktig är orsakerna till denna förvåning inte svår att finna. För det första förblev Marx' teori om den nya medelklassen outvecklad om än explicit; det var en de många konsekvenserna av hans ekonomiska upptäckter som han valde att inte utveckla eller inte hann. Det fenomen som denna teori beskriver hade när allt kommer omkring inte uppträtt i full skala när Marx utarbetade den. För det andra har de arbeten där Marx klarast utvecklar denna teori (*Grunddragen* och *Teorier om mervärdet*) bara delvis översatts till engelska och originalen är inte tillgängliga på alla bibliotek. För det tredje följer teorin om medelklassen direkt ur arbetsvärdeläran, mervärde teorin och lagen om profitkvotens tendentiella fall och det verkar finnas ett omfattande samtycke inom vänstern till att på traditionellt akademiskt manér vägra att ta dessa marxistiska teser på allvar.³⁸ Slutligen finns det fortfarande en del marxister, speciellt inom nyvänstern, som

³⁶ Dessa är naturligtvis de s k manschettproletärerna och att denna klass också arbetar för lön har lett till förhoppningen att den så småningom skall uppvisa en ökande proletär militans. Oberoende av vad man tycker om denna uppfattning måste det framhållas att för Marx innebar proletariatet endast produktiva arbetare. Om proletariatet definieras så att det omfattar alla som utför lönarbete' kommer många direktörer också att vara proletärer. Marx' tidiga uppfattning av lönearbete uppvisar däremot avsevärd vaghet; i *Manifestet* skriver han sålunda att bourgeoisin har förvandlat domaren, poeten och vetenskapsmannen till sina "avlönade arbetare" (*Werke* 4, s. 465), vilket skulle placera dessa ärade gentlemän i proletariatet. Som tidigare nämnts ser Marx åter förvandlingen av alla mänskliga värden till marknadsvärden som kapitalismens grundläggande kännetecken och har ännu inte blivit medveten om den djupare liggande egenskapen, kapitalistklassens skapande och tillägnande av mervärde. Övergången från begreppet marknad till begreppet mervärde markerar enligt min uppfattning den avgörande skillnaden mellan "ung" och "mogen" marxistisk tankegång, cf. not 25, ovan.

³⁷ *Kapitalet* III, s. 310. Den nödvändiga relationen mellan det växande behovet av sådana tjänster och uppkomsten av mellanskikten är uppenbar, men Marx uttrycker den inte vid denna tidpunkt.

³⁸ Även en så sympatiskt inställd ekonom som Joan Robinson avfärdar arbetsvärdeläran som en "trollformel"

inte gjort sig besväret att läsa någonting som Marx skrev efter *Manifestet* eller, ännu värre, någonting efter *Manuskripten från 1844*. Inom akademiska kretsar som jag känner finns en roande tendens att upprepa ett experiment Marx gjorde när han var tjugosex år nämligen att försöka pressa begreppet alienerat arbete tillräckligt hårt för att få alla sociologiska, politiska och ekonomiska kategorier att rinna ur det som om det vore en apelsin. Saften är läskande om än något fadd.

För att göra Marx' teori om medelklassen mer tillgänglig skulle jag här vilja citera en del längre utdrag.

Det var uppenbart för Marx från början av hans undersökning av problemet med mervärdet att kapitalistklassen inte kunde konsumera allt det mervärde den sög ut från arbetarklassen. Sålunda hittar vi i *Grunddragen*, ett tjugotal sidor efter det att mervärdesproblematiken behandlats följande fotnot:

... skapandet av merarbete på den andra sidan motsvarar skapandet av minusarbete, relativ lättja (eller i bästa fall *improduktivt* arbete) på den andra sidan. Detta är först och främst uppenbart för kapitalet; men också för de klasser, med vilka kapitalet delar, alltså alla de betjänter, lakejer, passoppor osv. som lever av merprodukten; kort sagt hela kapitalets följe; den del av den tjänande klassen som inte lever på kapital, utan på inkomst. Det är väsentlig skillnad mellan denna tjänande klass och den arbetande klassen. (...) Malthus är därför helt konsekvent, när han vid sidan av merarbetet och merkapitalet ställer överflödslättingen som konsumerar utan att producera och betonar nödvändigheten av slöseri, lyx, överflöd osv.³⁹

Här tänker Marx bara på de arbetare (eller snarare ickearbetare) som utför personliga tjänster åt kapitalisten alltså inte på dem som utför ett nödvändigt icke-produktivt arbete åt det kapitalistiska etablissemanget. Att han inte är helt på det klara med att det föreligger en skillnad mellan dessa två kategorier framgår av följande utdrag ur *Teorier om mervärdet*.

Fastän bourgeoisie ursprungligen är mycket sparsam, kopierar den vid kapitalets, dvs arbetarnas, växande produktivitet feodalernas vana att hålla sig med tjänstefolk. Enligt den senaste rapporten om Fabrikerna (1861 eller 1862) utgjorde det totala antalet personer (managers inbegripna) sysselsatta i de egentliga fabrikerna i England bara 775 534 — medan antalet kvinnliga tjänare bara i England uppgick till 1 miljon. Vilken snygg inrättning som låter en fabriksflicka svetvas 12 timmar i fabriken för att fabriksherren med en del av hennes obetalda arbete skall kunna ta hennes syster som piga, hennes bror som kammartjänare och hennes kusin som polis eller soldat i sin personliga tjänst.⁴⁰

När man ser den enskilde kapitalisten som förkroppsligandet av kapitalistklassen som Marx alltid gör verkar det mer rimligt att ta med soldater och poliser tillsammans med hembiträden i kategorin personliga tjänare. I ett relativt välkänt avsnitt av *Kapitalet* öser han sitt hån och förakt över alla icke-produktiva arbetare däribland betjänter, politiker, präster, advokater, soldater, godsägare, rentierer, fattighjon, luffare och kriminella⁴¹ oberoende om de utför sina tjänster åt den enskilde kapitalisten eller åt klassen som helhet.

Hans förakt för dessa människor drabbar med speciell vrede (i *Teorier om mervärdet*) den olycklige pastor Malthus som förespråkade att man skulle skapa ännu större mängder av dessa lättingar för att hålla igång den kapitalistiska ekonomin genom att konsumera dess

---

som är oväsentlig för resten av Marx' arbete, vilket påminner om påståendet att begreppet rörelse är irrelevant för förståelsen av New tons lagar. Se Joan Robinson, *An Essay on Marxian Economics* (McMillan, London, 1949, s. 22).

³⁹ *Grunddragen* s. 304-5, not.

⁴⁰ *Teorier I*, s. 171; se även s. 189.

⁴¹ *Kapitalet I*, s. 388-9 (Cavefors). Se även Engels summering av Marx i Till bostadsfrågan, *Werke* 18, s. 214, där han talar om fördelningen av mervärde bland icke produktiva arbetare som sträcker sig från betjänter till påven, kejsaren, nattväktaren, etc. På ett ställe kallar Marx de olika skikten av tjänstemän, klerker, etc för "finare fattighjon" (*Teorier I*, s. 189).

överskottsprodukt. ”Vilken löjlig idé”, skriver Marx, ”att överskottet måste konsumeras av tjänstefolk och inte av de produktiva arbetarna själva.”⁴² Å andra sidan skriver han att Malthus har rätt när han hävdar nödvändigheten av icke-produktiva konsumenter i en kapitalistisk ekonomi.⁴³ Att Malthus ”botemedel” mot överproduktionen — höga skatter, en stor statlig och kyrklig byråkrati, stora arméer, pensionärer, tionde till kyrkan, en stor statsskuld och återkommande kostsamma krig⁴⁴ — till stor del har accepterats av varje avancerad kapitalistisk stat skulle inte ha förvånat Marx. Han skriver om Malthus att:

Hans största förhoppning — som han själv erkänner är mer eller mindre utopisk — är att medelklassen skall växa i omfattning och att det arbetande proletariatet skall utgöra en ständigt minskande del av hela befolkningen (även om det ökar i absoluta tal). Detta är i själva verket den normala gången i bourgeoisiens samhälle.⁴⁵

Fastän Marx bara kände avsky och vämjelse för varje försök att avsiktligt öka tillväxten av en icke-produktiv klass tvingades han oupphörligen erkänna att ökningen i produktivitet, dvs ökningen av överskottet skapade just en sådan klass. En del utdrag klargör detta:

För att producera 'produktivt' måste man producera på ett sätt som utestänger massan av producenter från marknadens efterfrågan på produkten; man måste producera i motsättning till en klass, vars konsumtion inte står i någon relation till dess produktion — eftersom just detta överskott av produktion över konsumtion utgör kapitalets vinst. Å andra sidan måste man producera för klasser som konsumerar utan att producera.⁴⁶

Vid en låg utvecklingsnivå av arbetets samhälleliga produktivitet då merarbetet följaktligen är relativt litet är klassen av dem som lever av andras arbete i princip liten i förhållande till antalet arbetare. Samma klass kan växa i omfattning i den mån som produktiviteten, dvs. det relativa mervärdet, utvecklas.⁴⁷

Den successiva förvandlingen av en del av arbetarna till tjänare är en lysande framtidsutsikt samtidigt som det är en stor tröst för dem /arbetarna/ att som en följd av nettoproduktens tillväxt fler domäner öppnas för icke-produktiva arbetare som lever av merarbete och vars intressen mer eller mindre tävlar med den direkt utsugande klassens i arbetarnas utsugning.⁴⁸

Marx' konsekvens på denna punkt kan också undersökas ur negativ synpunkt; om han som vi sett håller med de ekonomer som förutsäger en tillväxt av den ickeproduktiva klassen under kapitalismens utveckling bör han också vara oenig med de ekonomer som tror att de kan klara sig utan denna klass utan att avskaffa det kapitalistiska systemet. Den borgerlige ekonomen Ramsay förespråkade ett avskaffande av ränta på kapital, dvs de utdelningar som industriägarna utbetalar liksom ett avskaffande av jordräntan. Ramsay såg ingen meningsfull uppgift för någon av dessa grupper, Marx' beska kommentar till dessa förslag bör läsas med frasen om klassmotsättningarnas förenkling (i *Manifestet*) i minnet.

Om detta bourgeoisiens idealtillstånd verkligen kunde omsättas i praktiken skulle det enda resultatet bli att hela mervärdet föll direkt i industrikapitalisternas händer och hela samhället skulle ur ekonomisk synpunkt reduceras till den enkla motsättningen mellan kapital och lönearbete, en förenkling som förvisso skulle påskynda upplösningen av detta produktionssätt.⁴⁹

Här komplicerar åter överskottet de enkla klassmotsättningar som tidigare diskuterats. Ett annat mindre exempel på hur långt Marx' teori har fört honom är hans diskussion av ekonomiska kriser i bd 2, del 2 av *Teorier om mervärdet*; han skriver att hans analys sker

⁴² *Teorier I*, s. 184.

⁴³ *Ibid*; se även not 43, ovan.

⁴⁴ *Teorier III*, s. 49

⁴⁵ *Ibid*. s. 61

⁴⁶ *Ibid*. s. 139, not.

⁴⁷ *Teorier II*, del 1, s. 127.

⁴⁸ *Teorier II*, del 2 s. 365.

⁴⁹ *Teorier III*, s. 423.

utan hänsyn till ”den verkliga sammansättningen av samhället som under inga förhållanden bara består av arbetarklassen och kapitalistklassen.”⁵⁰

Den klaraste formuleringen av Marx' teori om medelklassen som jag känner till förekommer i hans kritik av Ricardos analys av den ökade produktivitetens inflytande på arbetarklassen. Liksom Marx var Ricardo en öppen fiende till alla former av ickeproduktivt arbete som för honom och för Marx framstod som falska produktionskostnader och följaktligen ville Ricardo utveckla det produktiva arbetet i största möjliga omfattning. Medan Ricardo såg att endast maskiner tillät ett effektivt utnyttjande av stora mängder industriarbetare bekymrades han av att maskinernas ökande produktivitet samtidigt tenderade att göra arbetaren överflödig. Marx kommenterar:

En tendens kastar ut arbetarna i rännstenen och skapar en överflödig befolkning. Den andra tendensen suger upp dem igen och utvidgar löneslaveriet i absolut omfattning, så att arbetarens lott ständigt förändras utan att han kan undslippa den. Därför ser arbetaren helt riktigt utvecklingen av hans arbetes produktionsförmåga som en fientlig utveckling och därför behandlar kapitalisten honom som något som måste elimineras från produktionen. Dessa motsättningar kämpar Ricardo med i detta kapitel. *Vad han glömmer att framhålla är den ständiga tillväxten av medelklassen, som står mitt emellan arbetarna å ena sidan och kapitalisterna och jordägarna å den andra, som till största delen direkt lever av reventy, som ligger som en börda på arbetarna och som ökar tryggheten och makten hos de härskande.*⁵¹
(Min kurs. — MN.)

Dessa utdrag representerar såvitt jag vet de klaraste uttrycken för Marx' teori om den nya medelklassen i hela hans verk. Det förefaller möjligt att förklara varför Marx inte utvecklade sin teori vidare och det blir kanske möjligt för någon att visa att denna teori inte motsäger Marx' förutsägelse om klasspolarisering och proletär revolution (fastän jag betvivlar det). En sak kan man emellertid inte göra med Marx' teori om medelklassen, den kan inte bortförklaras. Även om Marx själv aldrig hade nämnt termerna 'ickeproduktiv klass' eller 'medelklass' hade någon annan måst dra dessa slutsatser av hans teori, för uppkomsten av medelklassen följer direkt av lagen om överskottets tendens att öka, som är en del av lagen om profitkvotens tendentiella fall, som följer direkt av lösningen på mervärdesproblematiken, som består av arbetsvärdeläran. Låt mig gå igenom dessa resonemang en gång till. Arbetsvärdeläran säger att det enda som kan skapa mer värde än det representerar är arbetet, dvs endast arbete kan skapa mervärde. Det kapitalistiska produktionssättet består av kapitalistklassens tillägnande av allt större mängder mervärde. I ett utvecklat kapitalistiskt system strävar kapitalistklassen att öka det relativa mervärdet, dvs den skaffar maskiner för att minska den del av arbetsdagen som är nödvändig för att reproducera arbetarens arbetskraft och öka den del som är merarbete. Å andra sidan kräver ökad produktivitet ökade investeringar i maskiner, så att profitkvoten tenderar att falla. Samtidigt stiger profitvolymen och både mervärdekvot och volym måste öka. Vad händer med detta ökande överskott? Det gör det möjligt för kapitalistklassen att skapa en klass som inte är produktiva arbetare utan som utför tjänster antingen för den enskilde kapitalisten eller för kapitalistklassen som helhet.

På samma gång kräver produktivitetensökningen en sådan klass av ickeproduktiva arbetare för att utföra distribution, försäljning, forskning, finansiering, administration och kontroll. Denna klass av ickeproduktiva arbetare, anställda i den s k tjänstesektorn är medelklassen. Medelklassen följer kort sagt av de grundläggande teser som Marx tillbringade sina bästa år med att utarbeta och som han betraktade som sitt historiska bidrag till förståelsen av

⁵⁰ *Teorier II*, del 2, s. 264.

⁵¹ *Ibid.* s. 368. En del av detta citat finns i en inte helt klanderfri översättning i T.B. Bottomore och Maximilien Rubel (eds.) Karl Marx, *Selected Writings in Sociology and Social Philosophy* (Mc Graw-Hill, 1964), s. 191.

kapitalismen Om man förnekar, som jag tror man måste göra, giltigheten i Marx' förutsägelser om klasspolarisering och proletär revolution förnekar man därmed inte att Marx var en verklig företrädare för proletariatets sak; man befriar marxismen från den ungdomliga optimism som var en produkt av Marx' överdrivna beundran för den hegelianska idealismens elegans. Men för att skala bort Marx' teori om medelklassen måste man rucka på hörnstenar inom marxismen och den vetenskapliga socialismen och blunda för nutida realiteter. Det finns när allt kommer omkring ett mellanskikt i det avancerade industrisamhället; att Marx inte bara förutsåg tillkomsten av detta utan även ställde upp de grundläggande ekonomiska och sociologiska principer som förklarar dess tillkomst och betydelse för klasstrukturen i sin helhet måste betraktas som en av hans stora vetenskapliga bedrifter (och även som en stor personlig framgång om man tänker på var hans känslor låg). Vad jag känner till har ingen annan samhällsvetare, varken före eller efter Marx förmått skissera någon hållbar teori om medelklassens ursprung, tillväxt, ekonomiska funktion och rörelse. Detta är på samma gång en prestation och en utmaning.